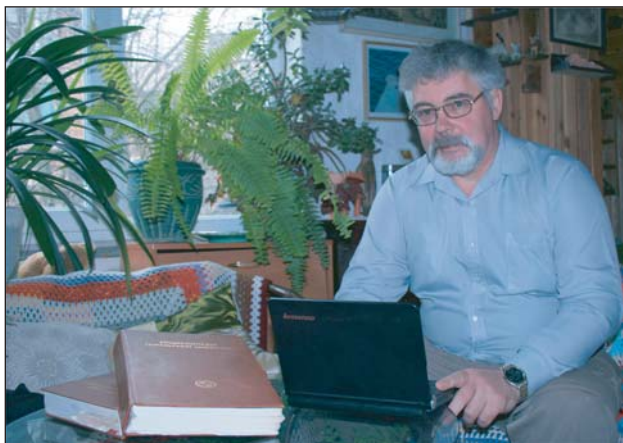

ТРИПІЛЬСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

І ТРИПІЛЬСЬКІ ГОРИЗОНТИ

Михайло Відейко

канд. істор. наук
старший науковий співробітник
відділу археології доби
енеоліту і бронзового віку
Інституту археології
НАН України,
м. Київ

Востанні двадцять років ми стали свідками залучення до суспільної свідомості та навіть щоденного вжитку таких глибинних пластів історії та культури, які, здавалося, мали б назавжди лишатися винятково нивою для фундаментальних наукових досліджень. Помітне місце у цьому процесі зайняло знайомство з епохою, яка віддалена від сучасності на сім-шість тисячоліть. Така давнина цілком природно викликає суперечливі почуття: з одного боку — повагу (тисячолітня історія!), з іншого — цілком зрозумілі сумніви: а чи має (або може мати) сучасна Україна та українці якесь відношення до такої давньої історії? Отож, полярність думок не є дивною — від повної інтеграції і яскравих фантастичних картин з трипільцями-українцями, які збираються за столом, аби посмакувати “пишними караваями” зі смачним борщем, до відвертого кепкування зі спроб (як непрофесійних, так і всіх взагалі) хоч якось розібратися у причетності/ не причетності до давньої історії. Вчені мають можливість зробити свій внесок у процес пізнання, зокрема, поділившись із громадськістю своїми знаннями. Як таку спробу можна розглядати двотомне видання “Енциклопедія трипільської цивілізації”, яке побачило світ 2004 року. Далі мова піде про те, чому і як з’явилася ця праця, про її наслідки та перспективи вивчення деяких сторінок із давньої історії України.

Трипілля й Україна

Осмислення феномену Трипілля на сучасному рівні потребує передусім будівництва певного наукового фундаменту, матеріал для зведення якого нагромаджено поколіннями вчених, музейних працівників, колекціонерів. Зусилля, витрачені сьогодні на створення такого зводу знань, у будь-якому разі не будуть марними, а, навпаки, дозволять краще відчувати та зрозуміти,

чим була і є для України, її історії, давньої і новітньої, сторінка далекого минулого, що її ми умовно іменуємо “трипільською культурою”.

Під час пошуків коренів сучасної цивілізації виникає запитання: а чи має узагалі трипільська культура безпосереднє відношення до землі, яку нині називають Україною, чи має вона відношення до історії України сучасної? Адже з того часу, коли на цих землях жили останні трипільці, минуло

Нині кожний бажачий, навіть не виходячи з власної квартири, може побачити, як виглядають сліди поселень трипільської культури, — варто лише зайти в Інтернет і уважно переглянути супутникові знімки, зокрема: сліди поселення площею близько 300 га (поч. IV тис. до н.е.) можна побачити на полях біля с. Небелівка на Кіровоградщині (зліва); трипільське селище площею близько 70 га біля с. Ятранівка в Черкаській області

понад чотири з половиною тисячоліття. Невблаганний час стер з поверхні сліди трипільської культури, яка не залишила після себе ні пірамід, ні зіккуратів. Забуті давні назви й імена. Давня епоха, точніше, її відгомін та тіні, повернута до буття лише завдяки археологічним дослідженням, які розпочалися наприкінці XIX ст.

Нині можна довго сперечатися з приводу того, скільки тече в жилах сучасних українців крапель трипільської крові, наскільки вони схожі зовнішністю на творців чи не перших європейських протоміст, давнього мальованого посуду, загадкових статуеток та іншої доісторичної спадщини.

Але сьогодні варто замислитися ще й над тим безперечним з усіх поглядів фактом, що трипільську культуру на теренах України вивчають уже понад століття. Відтоді змінилося п'ять поколінь дослідників. Розпалися кілька імперій — Російська, Австро-Угорська, потім — Радянська, до складу яких входила Україна. Вона двічі встигла з'явитися на політичній карті світу. І весь цей час трипільська спадщина, сотні тисяч давніх артефактів, результати археологічних досліджень, їхні

інтерпретації та побудовані на їх основі історичні концепції, були справою не лише академічної науки, викладання в університетах, але й здобутком суспільного життя.

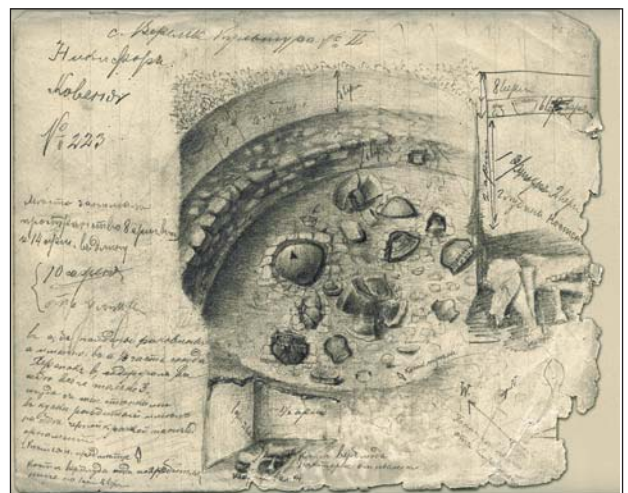
Знання про трипільську культуру, їх трактування весь цей час жили та кож і концепції політичні. Трипільська спадщина стала одним із джерел натхнення для широкого спектру мистецтв: від кінематографа до живопису і скульптури, літератури і багато чого іншого, тобто всього того, що прийнято називати культурою. Навіть майстри народного мистецтва, які чи не єдині на нашій землі зберегли через тисячоліття на писанках та у вишиванках відгомін та пам'ять трипільської епохи, знаходять натхнення у віднайденні шедеврів давнини.

Здавалося, вихід наприкінці XX ст. академічної тритомної “Давньої історії України” мав би поставити крапку у сумнівах і почати новий етап у вивченні минулого нашого краю, однак того не сталося. Чи не в першу чергу з тієї причини, що доступність цього монументального видання для пересічного читача і навіть фахівців попервах була обмежена скромним (1000 примірників) накладом. Нині, коли не є проблемою віднайти цифрові копії цієї праці (нехай і зроблені з порушенням усіх конвенцій та законів про авторське право), з нею може ознайомитися кожен. Однак таке знайомство вимагатиме чималих зусиль, адже “занурення” у тисячолітню давнину за допомогою наукового видання потребує не лише бажання, але й певних базових знань.

Відтак попит на “трансляцію” досягнень вчених для громадськості залишився. А от на цій ниві академічне товариство виступило попервах не так потужно. Утворився певний вакуум, який заповнювали одкровення на кшталт “Шляху аріїв”, “України-Аратти” та інших “шедеврів” сумнівного змісту і якості. Співвідношення накладів наукової та навколонукової літератури майже не давало вченим шансів бути почутими. Наведу лише два приклади, як кажуть, “із життя”.

Перший — з власного досвіду вступів на радіо, коли у прямому ефірі слухачі не раз дивували посиленнями та запитаннями про видання, які презентували минуле України у фантастичному вигляді. Здивування було подвійним — жодного (!) разу не було названо книжку, написану вченим-археологом чи істориком!

Наступний приклад — дослідження, проведене студенткою з магістер-

Сторінка з польового щоденника В.В. Хвойки, 1898 рік. У ті часи фотографічні апарати не завжди було зручно використовувати для фіксації знайденого, отож дослідники віддавали перевагу власноручно зробленим малюнкам. Науковий архів Інституту археології НАН України

Наймасштабніший дослідницький проект 1930-х років із вивчення трипільської культури: розкопки поселення в урочищі Коломійщина-I біля с. Халеп'я на Київщині. На фото можна побачити одразу кілька відкритих трипільських "площадок".

Мить історії: відома дослідниця трипільської культури Т.С. Пасек проводить екскурсію на розкопці біля с. Володимирівка, 1947 рік. Фотографії з наукового архіву Інституту археології НАН України

ської програми "археологія і давня історія України" минулого року. Вона спробувала встановити, яка інформація про трипільську культуру є в інтернеті. Здавалося, сьогодні варто лише, як кажуть, "погуглити", — і отримаєш 40–45 тисяч посилань, лише встигай перетравлювати інформацію. Однак дослідження показало: аби пиття з цього джерела не мало сумних наслідків, слід заздалегідь підготуватися. Віднайти достовірну інформацію можна, лише маючи базову освіту, хоча б у межах 14-годинного спецкурсу, прослуханого на магістерській програмі. Таким був висновок людини, яка цей курс щойно прослухала.

Оскільки контролю за якістю довідкових джерел на кшталт знаменитої "Вікіпедії" жодного, то утворюється замкнене, на перший погляд, коло. Однак у цій безвиході є певні шляхи до поступу, — адже значний обсяг інформації в інтернет потрапляє з традиційних видань. Ключовим стає питання вибору видання, яке стане базовим для інформаційного наповнення всевітньої мережі. Великою популярніс-

тю (і довірою читачів) користуються різноманітні енциклопедії і словники — вони добре зарекомендували себе у повсякденному житті. Науковою спільнотою впродовж століть напрацьовано механізми та засади їхнього створення, отож якість майже стовідсотково гарантована.

Інформація про трипільську культуру раніше була досить скромно подана у виданнях енциклопедичного та довідкового характеру. У "Радянській енциклопедії історії України" (К.: УРЕ, 1969–1972), що містить 320 статей з археологічної тематики, лише 19 присвячені трипільській культурі та її дослідникам. У виданні "Словник-довідник з археології України" (К.: Наукова думка, 1996) було вміщено близько 50 статей про трипільську культуру. І це найбільший обсяг інформації з Трипілля у таких виданнях.

Чи достатньо цього, аби більшість вибагливий шукач інформації отримав бажане? Навряд. До того ж,

надруковані статті були обмежені за обсягом, а ілюстрування довідкового матеріалу ніколи не відзначалося фундаментальністю. Специфіка археології в тому, що вона займається переважно матеріальною культурою, тобто певними речами, отож найдокладніший опис не може замінити зображення предмета, особливо, коли читач не має уяви стосовно якоїсь речі. Адже чимало артефактів вийшли зі вжитку століття, а то й тисячоліття тому, і їх призначення часом залишається загадкою навіть для вчених, які їх знайшли і вивчають впродовж життя.

Підготовка довідкових видань — справа, як правило, довга, копітка і коштовна зокрема й через те, що довга. Склалася традиція, що редакції енциклопедій працюють десятиріччями, поки доходять до літери "Я". У галузі археології такі проекти є рідкісними і в останні десятиліття фінансувалися хіба що благодійними фондами (згаданий Словник-довідник відбувся за-

вдяки гранту фонду “Відродження”) чи меценатами. Енциклопедія трипільської цивілізації потрапляє у цю другу категорію.

Енциклопедія, яка вийшла на початку третього тисячоліття, підсумувала понад 130-річні дослідження однієї з давніх цивілізацій Європи. Вона стала першою спробою створення зводу та систематизації усієї інформації, яка є нині в розпорядженні науковців, а також старожитностей, зібраних у музеях, наукових фондах та приватних колекціях. Видання мало на меті познайомити читача з однією із найяскравіших та знакових сторінок праісторії України.

Об'єктивно трипільська археологічна культура та знання про неї були інтегровані в багатьох своїх вимірах у сучасну історію, політику та культуру України, зайняли там своє місце. Вони стали фактором суспільного буття, а не лише фактом давно минулої історії. За таких обставин питання про те, чи має трипільська культура якість відношення до сучасної України, а також її сучасної культури, позбавлене сенсу. Звичайно, має, і неабияке.

Інше питання, *чи по праву і чи не випадково посіла те почесне та вагомим місце в сучасних історико-політичних концепціях та суперечках, які навколо них точаться, лише одна з багатьох десятків археологічних культур, відкритих за останнє століття на теренах України? Чому саме трипільська, а, скажімо, не кукрецька, гребениківська, сурська, дніпро-донецька, ямна, катакомбна, зрубна, сабатинівська, чорноліська, не зарубинецька і не роменська викликає таку увагу та зацікавленість суспільства, далекого, на перший погляд, від археології та праісторії?*

Може бути кілька відповідей на таке запитання. Ми звернемося для початку до міфологічного аспекту усвідомлення глибин історії та значення окремих її подій різними народами у різні часи. На запитання, коли було створено світ, давні шумери відповідали: тоді, коли люди Країни (Шумеру) почали пекти хліб та плавити метал. А сталося це тоді, коли небо було відділене від землі, а назви усього су-

щого було вимовлено. Для шумерів створення світу та створення аграрної цивілізації були певною мірою поняттями ідентичними. Давній індоєвропейський народ — елліни — пов'язували цивілізоване життя з існуванням хліборобства. Зерно вони розглядали як найбільший дарунок богині Деметри. Саме зерно та містерії, в яких вони знаходять свої найбільші надії, є причиною того, що люди живуть не так, як дикі звірі. Як бачимо, в обох випадках хліборобство та розвиток перших ремесел розглядалися серед основних ознак виникнення цивілізації.

Отже, та археологічна культура, носії якої першими (чи одними з перших) досягли видатних успіхів в аграрній сфері та розвитку технологій, цілком закономірно мала посісти особливе місце в історичних концепціях. Те, що на теренах України багато тисячо-

літь тому мали місце такі досягнення як хліборобство та ремесла (металургія і металообробка, гончарство та ін.), пов'язані з яскравою і багатою трипільською культурою, датованою епохою енеоліту, тобто часом зародження найдавніших цивілізацій у планетарному масштабі, було просто подарунком долі. *Трипільська спадщина стала вагомим складником загальноєвропейських здобутків доби зародження цивілізації.*

Сконцентрувавши зусилля на науковому вивченні цієї спадщини, залучивши весь дослідницький арсенал, який є у розпорядженні сучасної науки, віднайдемо ті ниточки, які реально пов'язують її з сучасністю. Завдяки цьому можна не лише розкрити сторінки стародавньої історії, але й отримати обґрунтовану відповідь на запитання: хто ми і звідки?

Таблиця, на якій зображено перші знахідки кераміки трипільської культури, зроблені 1895 року у с. Верем'я В.В. Хвойкою.

Так могло виглядати поселення-протомісто біля с. Майданецького на Черкащині, близько сер. IV тис. до н.е. Реконструкція за даними магнітної зйомки та археологічних досліджень. Малюнок М. Ю. Бабенко

Більшість трипільських селищ у давні часи була спалена, коли мешканці переселялися на інше місце. Це був один із найграндіозніших ритуалів, що мав забезпечити благополуччя і процвітання громади. Комп'ютерна реконструкція М.М. Відейка

Як ми працювали

Ідея та ініціатива створення Енциклопедії трипільської культури належить *С.М. Платонову* та *С.О. Таруті*, відомим підприємцям, колекціонерам та меценатам, які взяли на себе витрати, пов'язані з підготовкою та друком цього видання. Вони виходили з того, що інтерес суспільства до трипільської спадщини значно зріс. Але для його задоволення вже недостатньо видання науково-популярної літератури, поза якою залишається величезний масив важливої інформації. На їхню думку, настав час створення вагомої, авторитетної та фундаментальної наукової праці про Трипілля. Як можливу форму такої праці було визначено енциклопедичну і сформульовано завдання щодо створення у стислі терміни Енциклопедії трипільської культури.

Роботу над створенням Енциклопедії було розпочато у серпні 2003 року із розробки та затвердження її концепції та плану — проспекту двотомної праці. Безпосередню роботу із замовлення, збору матеріалів (текстів та ілюстрацій), а також підготовки їх до видання виконали редактори енциклопедії *М.Ю. Відейко* (головний редактор) та *С.М. Ляшко*, а також відповідальний секретар *Н.Б. Бурдо*.

Звичайно, було приємно отримати таке замовлення від зацікавлених осіб, але слід було бути готовими до появи додаткових побажань та пропозицій, від яких складно буде відмовитися. Пропозиції можуть стосуватися висвітлення окремих матеріалів, залучення до кола авторів певних осіб і навіть назви твору. Так, до речі, сталося із "Енциклопедією ТЦ". Її початкову концепцію і зміст розробляли під назву "Енциклопедія трипільської культури", тобто йшлося про створення довідника, в якому викладено, насамперед, археологічні матеріали, а їхню інтерпретацію відкладено на майбутнє. Слово "цивілізація" з'явилося тоді, коли останні розділи було зверстано і передано до друку! Бо такою була вимога замовників проекту¹. Інша справа, чому подібна вимога постала, адже у обговоренні правим майже завжди стане той, хто платить за свято. До речі, на невідповідність назви та змісту видання одразу звернув увагу один із рецензентів енциклопедії, *Л.С. Клейн*.

Цим відбиткам дерев'яного перекриття трипільського житла (зліва) близько 6 тис. років. Під завалами обпаленої обмазки (справа) археологи знаходять посуд, рештки інтер'єру приміщень та інші речі, залишені колись трипільцями. Розкопки на поселенні Небелівка, спільний британсько-український дослідницький проект, 2009 р.

Два "біноклі" та грушеподібна посудина (зліва) — знахідка на трипільському селищі в ур. Коломійців Яр біля с. Копачів (Київщина) підтвердила: сто років тому *В. В. Хвойка*, справді, відкрив подібні групи посуду, вивчаючи трипільські селища в околицях містечка Трипілля. Розкопки *М.Ю. Відейка*, 2006 рік.

Біноклеподібна посудина (справа) (друга пол. V тис. до н.е.), знайдена в ур. Коломійців Яр, що перебуває нині в експозиції Київського обласного археологічного музею

Покришка із ручкою (зліва) у вигляді стилізованого зображення птаха (трипільська культура, друга пол. V тис. до н.е.) з розкопок в ур. Коломійців Яр.

Посуд (справа) із мальованими зображеннями рослин та іншими піктографічними символами (трипільська культура, друга пол. V тис. до н.е.), знайдений під час розкопок на поселенні біля с. Майданецького. Дослідження *М.М. Шмаглія* та *М.Ю. Відейка*, 1970-1980 рр.

Інша особливість у разі роботи зі спонсором чи грантодавцем — це обмеження в часі, що є цілком природним, — той, хто платить, хоче ще за життя побачити те, у що вкладає чималенькі кошти. Отож Енциклопедія ТЦ мала народитися у стислі строки — початково кінцевою датою було визначено березень 2004 р., однак лише в

липні останні розділи було підписано до друку, презентація проекту відбулася у жовтні.

Виконати таку роботу якісно за 9 місяців можна було, лише залучивши до співпраці максимально можливе число авторів, розподіливши між ними окремі статті. Такий підхід давав змогу отримати інформацію "з пер-

¹Зберігся варіант передмови, у якому укладачі намагалися пояснити використання ними назви "Енциклопедія трипільської цивілізації". Наводимо ці рядки, які не були надруковані: "Чому видання має назву "Енциклопедія трипільської культури", а, скажімо, не "Енциклопедія трипільської цивілізації", адже таке визначення останнім часом набуває все більшого поширення? У назві "трипільська культура" свідомо пропущене одне слово - археологічна, тобто має бути "трипільська археологічна культура". Для археологічної науки поняття культури є певним інструментом щодо систематизації матеріалів, джерел, які можуть бути використані для історичних реконструкцій. Словосполучення "трипільська цивілізація" є поняттям не джерелознавчого, а реконструктивного рівня".

ших рук” і у багатьох випадках вона була просто ексклюзивною. У написанні енциклопедії взяли участь понад 20 співробітників музеїв, використано матеріали з 23 музеїв, з них 16 підпорядковані Міністерству культури та мистецтв України. Водночас, Енциклопедія акумулювала наукові досягнення 14 співробітників Національної академії наук України, з них 11 — з Інституту археології, який наразі є провідним центром з дослідження трипільської культури в Україні.

Дискусії стосовно змісту та структури роботи були не надто довгими — обрали певну кількість напрямів — знахідки, музеї, дослідники, події тощо та почали складати перелік статей. Його зробили у вигляді таблиці з кількома

Трипільські "портрети": антропоморфна пластика з реалістичними рисами (трипільська культура, близько серед. IV тис. до н.е.), знайдена під час розкопок на поселенні біля с. Майданецького.

Реконструкції двоповерхового житла (1) та гончарної майстерні (2) трипільської культури за даними археологічних досліджень (3D реконструкція М.М. Відейка, 2000 р.)

графами, де мали вказати назву, автора та можливий обсяг статті і запланувати кількість ілюстрацій.

Упродовж роботи список зазнав змін, переважно за рахунок доповнень, адже вивчаючи поглиблено якесь питання, дослідники доходили висновку, що для пояснення певних положень слід додати якийсь матеріал. Упродовж роботи над енциклопедією кольором позначали написані та здані до верстки статті, отож список набув барвистого вигляду, який відображав поточний стан проекту і нагадував про те, що слід зробити. На якомусь етапі орієнтуватися на цій клаптиковій ковдрі стало неможливо, і вирішили "відрізати" перелік готових статей, залишивши недороблені. Настав день, коли таблиця вмістилася на одному аркуші, скоротившись до двох десятків позицій, однак остаточно зітхнули, коли аркуш у вікні текстового редактора лишився чистим.

Що вдалося зібрати

Трипільська культура — феномен, який існував упродовж понад 2500 рр. (з другої половини VI до першої половини III тис. до н.е.). У межах України вона займала територію лісостепової смуги від Карпат до Дніпра, а пам'ятки відомі в 20 областях, усього їх нараховують близько 2000. Якщо врахувати, що це лише частина культури Трипілля-Кукутень і додати старожитності, відомі на території Молдови та Румунії, то загальна їх кількість становитиме близько 3500. Це значно більше, ніж залишила після себе будь-яка з археологічних культур Південно-Східної та Центральної Європи того періоду. Тому з самого початку роботи над Енциклопедією було вирішено обмежитися територією України, відклавши створення праці, яка б охопила всю трипільсько-кукутеньську ойкумену, на майбутнє.

Видання мало на меті зробити широкодоступними насамперед наукові факти, результати досліджень шести поколінь науковців, які займалися і займаються трипільською культурою як в Україні, так і далеко за її межами. Про обсяг масиву наукової інформації можуть свідчити такі цифри як загальна кількість дослідників культурної спільноти Трипілля-Кукутень, яка становить близько 300 осіб, та число опублікованих ними наукових праць — понад 3000, зокрема до 80 монографічних досліджень. Старожитності трипільської культури представлено в понад 70 музеях не лише в Україні, але й у Австрії, Великій Британії, Німеччині, Польщі, Росії, Румунії, Чехії.

Одним із досягнень я особисто вважаю велику кількість біографічних статей про дослідників трипільських старожитностей, — їх в енциклопедії понад 180. Починаючи цю роботу, ми і гадки не мали, що стільки людей так чи інакше причетні до вивчення цієї археологічної культури. Нині ж можна сказати, що навіть цей перелік не є ані повним, ані остаточною і потребує доповнення. Збираючи інформацію про дослідників, вирішили не обмежуватися минулими часами і написати про тих, хто працює сьогодні. Адже лише в Україні це понад два десятки дослідників. Якщо раніше критерієм були наукові ступені та посади, то тепер вирішили включити усі можливі персоналії — лише майбутнє розставить усі крапки в оповіді про те, хто є хто і ким став. Такий підхід викликав певні нарікання, але справу було зроблено.

Одним із найвагоміших складників у довідковому блоці були відомості про вже досліджені поселення, могильники. Зрозуміло, що описати в такому стилі усі пам'ятки просто неможливо. Тоді виникла ідея спробувати скласти перелік відомих на сьогодні місцезнаходжень. Слід віддати належне фахівцям, які взялися за цю справу. Хоча такі переліки з

різних частин трипільського світу вже було складено, однак слід було ще звести разом розпорошені по звітах, тезах конференцій, статтях у сотнях видань дані, які нагромадилися впродовж кількох десятиліть. Таку роботу востаннє було пророблено у 60-ті роки ХХ ст., коли побачив світ “Короткий довідник”, де було оприлюднено відомості про 966 місцезнаходжень трипільської культури. Тому у різноманітних виданнях і доповідях вчених про трипільську культуру і фігурувала цифра “1000”. Водночас було відомо, що на значно меншій території румунські дослідники нарахували близько 1800 пам’яток, що змушувало сумніватися у достовірності даних про число трипільських місцезнаходжень в Україні.

Сумніви виявилися цілком виправданими — виявилось, що є відомості про понад 2000 поселень, могильників, скарбів та випадкових знахідок! І, справді, це число виявилось більшим за дані щодо культури Кукутень. Однак ніхто не сподівався, що дані 1966 року буде перевищено вдвічі!

Специфіка викладення результатів археологічних досліджень полягає, крім іншого, в необхідності по змозі документально підтверджувати всі описи. Археологія — наука, яка оперує певними образами так само, як слово. Якісні ілюстрації є важливим та необхідним елементом енциклопедичного видання. Розвиток сучасних цифрових технологій відкрив технічні можливості для створення загальнодоступного банку візуальної інформації. Спеціально для видання було зроблено понад 12000 цифрових фотознімків. Було використано також архівні фотознімки, надані як установами, так і окремими особами. Всього у двох томах Енциклопедії трипільської культури вміщено близько 3000 ілюстрацій, переважно — кольорових, більшість фотознімків опубліковано вперше. Для ілюстрування персоналії зібрано, мабуть, найбільшу на сьогодні портретну галерею дослідників трипільської культури. До того ж показано не лише портрети, але й учених під час проведення досліджень, як у польових, так і в лабораторних умовах. Практично вперше в такому обсязі відтворено процес археологічних досліджень на багатьох пам’ятках та результати розкопок окремих об’єктів — залишків поселень, жител, поховань.

Праця зі збору ілюстрацій була б неможливою без підтримки працівників музейних установ та наукових фондів. У цій роботі редакція енциклопедії знайшла повну підтримку та розуміння з боку начальника відділу

аналізу та прогнозування музейної справи Міністерства культури і мистецтв України *Л.М. Нестеренко*. Слід віддати належне також дирекції та співробітникам і працівникам Національного музею історії України, Івано-Франківського обласного краєзнавчого музею, Кам’янець-Подільського історичного музею-заповідника, Київського обласного археологічного музею в с. Трипілля, Львівського державного історичного музею, Музею трипільської культури у Переяславі-Хмельницькому, Чернівецького обласного краєзнавчого музею, Прикарпатського державного університету ім. В. Стефаника, археологічного музею Інституту археології НАН України, Одеського археологічного музею НАН України за можливість доступу до трипільських артефактів та можливість роботи з ними в експозиціях та фондах. Для ілюстрування розділів та статей Енциклопедії використано також трипільські старожитності з колекції “ПЛАТАР”, роботу з якими забезпечив директор товариства “Ірининська” *В.Б. Самарський*.

Перший вихід у світ

Презентація “Енциклопедії трипільської цивілізації” відбулася у жовтні 2004 року. Для цього коштом замовників видання було організоване наукове зібрання, яке урочисто назвали “Перший всесвітній конгрес Трипільської Цивілізації”. Крім авторів енциклопедії на нього були запрошені провідні науковці з України та багатьох країн світу, отож свою назву Конгрес майже виправдав. Кілька десятків наукових доповідей, частина яких була видана у 2007 р., презентували широкий спектр досліджень, проведених провідними фахівцями, зокрема тими, які безпосередньо не брали участі у створенні енциклопедії. Були прикладні дослідження, але більшість стосувалася інтерпретації феномену трипільської культури з погляду “цивілізаційного підходу”.

На жаль, були і прикрі несподіванки. У другому томі, добре, що хоч наприкінці, дивним способом постали 56 сторінок (з окремою нумерацією) і текстами, яких редактори навіть не бачили і, ясна річ, не підписували до друку. Ця вставка, яку названо “Трипільська цивілізація в спадщині України. Додаток” мала власну редколегію, яка, напевне, і має нести відповідальність за зміст. “Окрасою” цього “Додатку” були статті *Ю. Шилова* та народних депутатів *І. Зайця* та *В. Черняка*.

Прикрою подією стали також відверті маніфестації політичного та навколонаукового характеру, які трапилися “під завісу”. Нині можна з упевненістю говорити, що це була свідомо організована зацікавленими особами провокація. Кожен з її організаторів досяг власної мети — від необмеженого доступу до коштів меценатів, до презентації власних екзотичних ідей як в Україні, так і за її межами. Слід сказати, що ці (та інші) провокативні дії призвели до того, що будь-яка співпраця науковців із власниками “ПЛАТАР” припинилася. Проте наша праця була зроблена: енциклопедія вийшла і стала фактом громадського життя.

Однак жовтень 2004 року увійшов в історію України зовсім іншими знаковими подіями: почалася “помаранчева революція”. Можливо, за інших обставин вихід у світ нашого видання міг стати помітнішою подією, його було б також доведено до кінця². Наступні роки показали, що просвітницькі надії, які ми поклали на енциклопедію, практично “не діють” стосовно кола людей, які використовують історію замість поживного ґрунту для політики та заробляння грошей. Нелегальний бізнес на трипільських старожитностях набрав обертів. З’явився базований на фантастичних уявленнях про Трипілля та давню історію музей “України-Аратти”, а закладені в ньому ідеї разом з колекцією “ПЛАТАР” 2008 р. добралися вже і до Ватикану, інтегровані у міжнародний виставковий проект.

Проект працює!

Подальші події все ж такі показали, що у світі більшим попитом користуються наукові знання, а не псевдоісторична маячня. Отож цілком законним виглядає той факт, що остання значна закордонна виставка трипільських старожитностей не обійшлася без Енциклопедії. Йдеться про виставку “Таємниці давньої України” яка відбулася 2008-2009 роках у Королівському музеї Онтаріо (Канада). Що важливо: хоча виставка і відбулася під патронатом Президента України, ідеї Трипілля-Аратти залишилися поза її межами. Після тривалих дискусій стосовно відбору експонатів для цієї виставки справу взяла до рук дирекція музею, яка пішла цілком природним, на її погляд, шляхом. Про його вибір у Києві довідалися, коли представники музею прибули для відбору експонатів, маючи на руках списки і... ксерокси зі сторінками з енциклопедії, на яких

Нові горизонти

зображено певні речі — посудини, статуетки, прикраси, вироби з кременю, металу, кістки та рогу. Навіть звичайнісінькі мушлі з пробитими колись руками трипільців дірочками вони вимагали саме ті, які були на фото, вміщених на сторінках видання. Можна сказати, що це стало певним знаком міжнародного визнання нашої праці та свідченням можливості її практичного використання. А фактична інформація знайшла відображення у статтях до виставкового каталогу, складених представниками музею, кілька авторів енциклопедії написали статті до товстезного каталогу виставки. І ці статті були замовлені на підставі вміщених у першому томі матеріалів.

Один із рецензентів Енциклопедії нарікав, що двотомник (8 кг ваги!) занадто дорогий, аби бути загальнодоступним виданням. Проте бажаючих мати у своєму розпорядженні це видання було стільки, що навіть наклад у 2500 примірників не міг би задовольнити попит. Досить швидко з'явилися диски з електронною версією енциклопедії, а в інтернеті не проблема виявити кілька адрес, з яких можна закачати хоч потрібний розділ, хоч цілу книжку. Піратство, звичайно, але з іншого боку — відображення попиту на інформацію. Зауважимо, що видавцям енциклопедії ніхто не заважав зробити офіційний наклад дисків для поширення створеної чималим коштом праці.

Дослідження решток трипільського житла на поселенні біля с. Небелівка. М.Ю. Відейко, Дж. Чапмен (Даремський університет, Велика Британія), студенти Даремського університету та учні місцевої школи разом ведуть розкопки. Серпень, 2009 р.

Можна сказати, що завершення роботи над виданням принесло не лише певне відчуття задоволення від зробленого, але й розуміння поточного стану наукових досліджень та їхніх перспектив. Відкрилася не лише можливість скористатися нагромадженою інформацією, але й підійти до вирішення певних проблем, користуючись повнішим обсягом даних. Енциклопедія дала змогу оцінити той "моноліт", яким вважається трипільська культура. Він, як виявилось, складається з понад 40 локальних варіантів та типів, які демонструють різноманіття спільнот, які існували на різних територіях у різний час. І над вивченням цього різноманіття, їхньої окремої та спільної історії ще працювати і працювати. Про те, наскільки важливими є вміщені в енциклопедії матеріали, свідчить кількість посилань на них у наукових статтях та монографіях³.

Створення реєстру трипільських пам'яток відкрило широкі можливості як до планування подальших пошуків поселень в окремих областях, так і до оцінки заселеності окремих "трипільських" територій, створення математичних моделей давніх міграційних процесів. Інший бік — реєстр нині активно використовують відділи охорони пам'яток, як один із вагомих аргументів у боротьбі за збереження культурної спадщини.

Вихід у світ енциклопедії дав нам, окрім іншого, і нові знайомства з фахівцями, які вирішили приєднатися до наукових досліджень. *Київська лабораторія радіовуглецевого датування, яка презентувала на конгресі перші спроби роботи з таким матеріалом як давня кераміка*, вже напрацювала чимало дат, зокрема для Трипілья за цим масовим матеріалом. Одним із абсолютно нових напрямів стало вивчення ДНК трипільців. Над проектом, який дав перші наслідки, працюють співробітники Борщівського археологічного музею, Івано-Франківського університету, антропологи та біологи зі США й України. Зразки, взяті з трипільських поховань у печері Вертеба на Тернопільщині показали: у IV - на початку III тис. до н.е. тут жили люди, предки більшості яких прийшли у Європу ще у палеоліті, а значна кількість мешканців сучасної України є їхніми нащадками. От вам і цілком конкретний вимір "трипільської спадщини". Працює декілька міжнародних проектів із польових досліджень трипільських старожитностей. Експедиції Інституту археології НАН України приймають науковців із Франції, Великої Британії, Швейцарії

та інших країн на розкопках трипільських поселень — протоміст у Тальянках та Небелівці.

Карта поширення пам'яток культур Кукутень та Трипілья у другій половині V тис. до н.е. на території сучасних Румунії, Молдови та України.

Показано знахідки посуду, характерні для кожної території, — вже тоді кожне плем'я мало власну "керамічну візитівку"